

Я.В. Володарець-Урбанович, Ю.О. Пуголовок

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ВОЛИНЦЕВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Пропонується історіографічний огляд та систематизація поглядів дослідників на окремі питання, що стосуються хронології, походження, етнічного складу та деяких рис матеріальної культури (гончарний посуд) носіїв волинцевських пам'яток.

Ключові слова: VIII ст., волинцевська культура, історіографія, персоналії.

Вивчення волинцевських старожитностей триває понад півстоліття. Хоча перші дослідження на могильнику волинцевського типу Малі Будки були здійснені М.О. Макаренком та В.Ф. Беспальчевим у 1906 р. (Макаренко 1907; Беспальчев 1911), масове відкриття цих пам'яток пов'язується з роботами Д.Т. Березовця у Посейм'ї, виявлення яких дозволило досліднику висунути тезу про генетичний зв'язок між волинцевськими і роменськими старожитностями та культурою Дніпровського Лівобережжя, що передувала їм (Березовець 1953, с. 25—26). Ця гіпотеза згодом спричинила дискусію між ним та І.І. Ляпушкіним. Умовно її можна назвати дискусією між міграціоністами та прихильниками поступального, еволюційного шляху розвитку культури слов'ян на території Дніпровського Лівобережжя.

Крім цього, нині не зрозуміло, що становлять ці пам'ятки: окрему археологічну культуру, тип пам'яток чи етап культури (волинцевсько-роменської, сіверянської). Тому не сприяють доволі суттєві відмінності поміж пам'ятками, а також відсутність чітко датованих знахідок у матеріалах поселень і могильників, через що в дослідників склалися різні уявлення щодо змісту волинцевських старожитностей та їхнього місця в історичному процесі Лівобережжя Дніпра. Серед дискусійних питань можна виділити: хронологію, походження культури, етнічний склад населення та походження гончарного посуду (Щеглова 1996). Розглянемо кожен із цих аспектів.

© Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
Ю.О. ПУГОЛОВК, 2012

Хронологія

Одним з ключових питань, пов'язаних з розумінням волинцевських старожитностей, є їх місце на хронологічній шкалі середньовічних культур Дніпровського Лівобережжя. Погляди вчених, відповідно до оцінки волинцевських пам'яток стосовно роменської культури, умовно можна поділити на два напрями, — вони передували їй чи були певний час синхронні з нею.

Перший напрям обстоювали Д.Т. Березовець, якого підтримали О.В. Сухобоков і С.П. Юренко. Спираючись на матеріали, отримані в процесі дослідження пам'яток поблизу с. Волинцеве, Д.Т. Березовець датував їх VII—VIII ст. (Березовець 1953; 1963, с. 108), до чого надалі схилявся і О.В. Сухобоков (Сухобоков 1975, с. 55—57). Вчений доводив генетичний зв'язок волинцевської та роменської культур, що начебто вказує на послідовну їх зміну (Сухобоков 1988, с. 310), і дійшов висновку, що, оскільки нижня межа роменської культури визначається VIII ст., то це водночас може вказувати й на верхню дату волинцевської (Сухобоков 1992, с. 30—31). О.В. Сухобоков виділив у волинцевській культурі три хронологічні періоди та загалом датував її серединою VII — другою половиною VIII ст. (там само, с. 31—34). Тут варто сказати, що, розглядаючи хроноіндикатори для останнього періоду культури, дослідник навів речі, побутування яких зафіксовано до кінця I тис. Долаючи це протиріччя, вчений визнав, що певний час волинцевські та роменські старожитності співіснували, що підтверджують матеріали городищ Опішня та Новотроїцьке (там само, с. 34).

Детальніше до хронології волинцевських старожитностей підійшла С.П. Юренко, яка датувала їх VII—VIII ст. і виокремила три періоди у розвитку культури. Перший датований серединою VII—VII/VIII ст., другий — VII/VIII — початком VIII ст. і третій — другою половиною VIII ст. Перший синхронний пенківським та колочинським старожитностям, другий — пам'яткам типу Сахнівка, а третій — райковецькій культурі (Юренко 1985, с. 122—124). Дослідниця також підтримала тезу про генетичний зв'язок волинцевської та роменської культур (Юренко 1988, с. 249—250). Однак серед числа волинцевських пам'яток, особливо раннього етапу, є ті, що мають суперечливу культурно-хронологічну атрибуцію, — інші дослідники зараховують їх до колочинської (наприклад, Лебязе) чи пенківської культур (Липкинг 1974; Тихомиров 1990; Приходнюк 1998).

У спільній статті О.В. Сухобоков і С.П. Юренко визначили верхню межу культури на основі речей, хронологія яких не виходить за межі VIII ст. Це, насамперед, салтівські імпорти, Хар'ївський і Фативижський скарби, антропоморфні фібули, а також наконечники стріл так зв. аварського типу (Сухобоков, Юренко 1978, с. 136).

У підсумку старожитності волинцевської культури О.В. Сухобоков визначав як такі, що передували роменській, та разом становили два етапи єдиної сіверянської культури (Сухобоков 1999).

Інакше волинцевські пам'ятки розглядав І.І. Ляпушкін, який вважав їх синхронними роменській культурі (VIII—X ст.) та оцінював як локальний варіант останньої (Ляпушкін 1959; 1961, с. 215—217, 224—225, 356—366; 1968, с. 62). У подальшому цю ідею певною мірою підтримали й інші дослідники. Є.О. Горюнов погодився з І.І. Ляпушкіним щодо хронології волинцевських старожитностей. На підставі наявності «волинцевських» елементів у матеріальній культурі Новотроїцького городища, дослідник вважав, що пізній горизонт волинцевської культури мав співіснувати з ранньороменськими комплексами (Горюнов 1975, с. 9—10; 1981, с. 89—90). Але наявність волинцевського горизонту на Новотроїцькому городищі, виділеного С.П. Юренко, піддається сумніву (Персов 1991; Григор'єв 2000, с. 23).

Проте існування волинцевських старожитностей у IX ст. фіксується в матеріалах поселення Обухів 2, у розвитку якого Н.М. Кравченко виділила кілька етапів, останній з яких і репрезентований волинцевськими комплек-

сами VIII—IX ст. (Кравченко 1979, с. 89; 1988, с. 131). О.М. Приходнюк також вважав волинцевські пам'ятки синхронними ранньому етапу роменської культури, підтвердженням чого є наявність у ранніх комплексах Опішні та Новотроїцького волинцевської кераміки (Приходнюк 1980, с. 81—82).

Відтак, з накопиченням джерел дещо розширилися можливості для уточнення хронології. Як відомо, О.О. Щеглова звузила датування Хар'ївського скарбу до кінця VII — середини VIII ст. та пов'язала речі з нього з ранніми комплексами Волинцева (Щеглова 1987а, с. 8, 11; 1987б). Однак В.В. Приймак зазначає, що типи речей зі скарбу побутували й пізніше (Приймак 1994, с. 6; 2001/2002, с. 439). Імовірно, деякі речі з Хар'ївського скарбу синхронні прикрасам Фативижського, який датований другою половиною VIII—IX ст. (Гавритухин, Щеглова 1996), хоча щойно зроблено спробу суттєво звузити дату останнього (Комар, Стрельник 2011).

Ще одна група речей, на яких базується датування волинцевських пам'яток, походить з території салтово-маяцької культури. Їх аналізу присвячена стаття О.О. Щеглової (Щеглова 1987б). Але певні типи намиста, виявлені в Битицькому скарбі (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 102—103), мають аналогії в пізніх комплексах салтово-маяцької культури (Приймак 2001/2002, с. 439). Іншими хронологічними індикаторами для волинцевської культури є амфори, зброя та спорядження вершника з Битицького городища. Проте амфори, використані С.П. Юренко для датування волинцевських старожитностей (Юренко 1985, с. 123, рис. 22), передатував В.В. Приймак (VIII—IX ст.) (Приймак 2001/2002, с. 440—441). Зброя, спорядження вершника та коня з Битицького городища мають аналогії в салтово-маяцькій культурі (Плетнева 1989, с. 81, 88; Приймак 1994, с. 8; 2001/2002, с. 441), де датуються другою половиною VIII — початком (іноді серединою) IX ст. (Крыганов 1989, с. 108). Тож В.В. Приймак дійшов висновку, що волинцевські старожитності слід датувати VIII — початком IX ст. (Приймак 2001/2002, с. 441), хоча надалі уточнив їх дату, а саме між другою чвертю або третиною VIII і рубежем VIII—IX ст. (Приймак 2007, с. 45).

Окремо слід зупинитися на поглядах О.В. Григор'єва, який схильний вважати волинцевські старожитності одним з етапів єдиної культури сіверян (Григор'єв 2000, с. 15—18). Загалом хронологічні межі волинцевських пам'яток, на думку дослідника, слід визначати серединою VIII — початком IX ст. (там само,

с. 21). У спеціальній статті, присвяченій фіналу волинцевських старожитностей, автор розглядає нові матеріали, отримані в ході робіт у басейні р. Упа (права притока Оки), зокрема низку пам'яток, які відображають початковий етап освоєння слов'янами цього регіону і містять волинцевський гончарний посуд. Кераміка волинцевського типу побутувала впродовж всього часу існування поселення Торхово — від початку IX ст. до початку X ст., і на пізньому етапі її стає більше. Дослідник вказує і на поширення волинцевського посуду в IX ст. на пам'ятках салтово-маяцької культури (Григор'єв 2004). Відтак, О.В. Григор'єв робить висновок про два ареали поширення волинцевських старожитностей: ранній відповідає території сіверян і полян, а пізній розміщується на схід від вказаної території. Цю ситуацію дослідник пояснює міграцією частини волинцевського населення з Середнього Подніпров'я на територію, яка належала Хозарському каганату, хоча цей рух і не був організованим і масовим (там само, с. 25).

Отже, нині переконливішим є датування волинцевської культури VIII — початком IX ст. Через відсутність публікації матеріалів Волинцевського поселення та могильника і Битицького городища важко вирішити питання стосовно хронології культури загалом та окремих пам'яток зокрема. Вірогідно, що розбіжності в поглядах дослідників на її хронологію спричинені певною регіональною специфікою пам'яток, що, в свою чергу, може впливати на загальну хронологію.

Етнічна належність

Щодо етнічної належності волинцевської культури в сучасній історіографії склалося два напрями. Одні дослідники пов'язують її виключно зі слов'янами (сіверянами), інші припускають, що в її формуванні провідну роль відіграло населення неслов'янського походження.

Вперше зі слов'янами волинцевські пам'ятки зіставив Д.Т. Березовець (Березовець 1969), надалі вченого підтримали О.В. Сухобоков і С.П. Юренко, які вважали їх підосновою роменської культури (Сухобоков 1992, с. 35), хоча й визнавали певну відособленість на тлі роменської (Сухобоков 1999, с. 30).

В.О. Петрашенко, порівнявши кераміку з поселень Київсько-Канівського Подніпров'я, Волинцевського поселення та Новотроїцького городища, довела, що подібність за нею між Волинцевським поселенням та Новотроїцьким городищем менша, ніж між Волинцевським

поселенням та пам'ятками, розташованими на Правобережжі Дніпра. Це вказує на спорідненість між ними (Петрашенко 1990; 1992, с. 94).

М.Ю. Брайчевський волинцевські пам'ятки разом з пастирськими вважав *«реліктом черняхівської культури»*, що рівнозначно поняттю *«справжня культура початкової Русі»*. Оскільки слов'янська належність черняхівської культури для М.Ю. Брайчевського була незаперечна, то й волинцевські старожитності вчений вважав слов'янськими (Брайчевський 1968, с. 169—170).

Слов'янською у своїй основі вважав волинцевську культуру В.В. Седов (Седов 1982, с. 132). Водночас дослідник висловив припущення, що культура могла бути полишена слов'янізованим іноетнічним компонентом, який входив до складу черняхівської культури.

Деяко інакші погляди на етнічну складову цих пам'яток мали І.І. Ляпушкін і Є.О. Горюнов, які вважали носіїв волинцевської культури неоднорідними в етнічному плані, зокрема зважаючи на технологію керамічного виробництва (Ляпушкін 1959; 1968, с. 61—62). Є.О. Горюнов, погоджуючись з поглядами І.І. Ляпушкіна, все ж схилився до їх слов'янської належності (Горюнов 1975, с. 8; 1981, с. 90). З роменською культурою їх поєднують житла-напівземлянки з глинобитними печами, форми ліпного посуду та поховальний обряд. Водночас дослідник наголошував, що населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—IX ст. не було етнічно однорідним, що особливо помітно за матеріалами Битиці. Відповідно, етнічну основу становили слов'яни, а низка пам'яток з певними особливостями в матеріальній культурі ілюструє взаємодію слов'ян і алано-болгар (Горюнов 1975, с. 8—9). Стосовно салтоїдної кераміки Є.О. Горюнов зазначав, що вона передувала появі волинцевських пам'яток і стала їх необхідним елементом (там само, с. 10).

Близький до поглядів зазначених дослідників і О.В. Григор'єв, який пов'язує волинцевські старожитності з існуванням в середовищі сіверян потужного іноетнічного компонента, сліди якого найбільше фіксуються на Битицькому городищі, з якого поширювався специфічний посуд. Етнічно населення цього городища було близьким до носіїв салтово-маяцької культури, хоча й мало низку особливих рис (Григор'єв 2000, с. 175). Тому О.В. Григор'єв приєднується до точки зору М.І. Артамонова, що волинцевські старожитності варто пов'язувати з якимось степовим етносом, можливо з болгарами-кутригурами (пор.: Артамонов 1970, с. 29—31; Григор'єв 2000, с. 175).

Отже, більшість дослідників схиляється до слов'янської належності волинцевських пам'яток, що визначається характерними рисами матеріальної культури, такими як глиняні печі в житлах (Юренко 1984), ліпна кераміка та кремаційні могильники — всі вони мають аналогії та прототипи в ареалі слов'янських культур. Однак на відміну від інших синхронних слов'янських культур тут спостерігаються відчутні іноетнічні впливи. Зокрема це проявляється в значній кількості салтівських імпортів (Щеглова 1987) та існуванні Битицького городища — форпосту Хозарського каганату. Тобто, визнаючи ці пам'ятки слов'янськими за походженням, не слід відкидати і вплив інших етносів на формування самотутніх рис керамічного комплексу, що й визначив особливість цих пам'яток.

Походження

Розбіжності в поглядах тут стосуються ролі та місця попередніх культур у формуванні волинцевських старожитностей: одні вказують виключно на пеньківську та (чи) колочинську культури, інші вбачають участь у тому процесі прийшлого сахнівського населення.

Першу точку зору репрезентують Д.Т. Березовець, Є.О. Горюнов, С.П. Юренко та О.В. Сухобоков. Зокрема, Д.Т. Березовець указував на наявність у керамічному комплексі поселення Волинцеве посуду колочинського типу (Березовець 1967, с. 169).

Є.О. Горюнов відзначив наявність деяких спільних рис між пам'ятками пізнього етапу пеньківської та волинцевської культури: за характером і топографією поселень, однотипністю жител, схожістю окремих ранніх форм ліпної кераміки волинцевської та пеньківської, а також за наявністю в обох елементів салтівської культури (Горюнов 1981, с. 54, 85—92).

С.П. Юренко вбачала участь у формуванні волинцевської культури населення попередньої доби — колочинської та пеньківської культур (Юренко 1983, с. 17—19). О.В. Сухобоков наголошував, що волинцевський поховальний обряд близький до попереднього пеньківсько-колочинського, а з іншого боку — до наступного роменського (Сухобоков 1992, с. 21). Дослідник вказував на пеньківські та колочинські елементи (не називаючи їх) у волинцевській культурі, що також підтверджують зв'язок між ними (там само, с. 31). Ранніми комплексами С.П. Юренко вважала ті, які нині чітко ототожнюють із сахнівськими. Зо-

крема, М.О. Тихомиров серед матеріалів Княжинського та Лебяжинського могильників виділив поховання з колочинським і сахнівським посудом і вказав на роль пам'яток типу Сахнівка у формуванні волинцевських старожитностей (Тихомиров 1990, с. 145).

Ліпний комплекс пеньківських і колочинських пам'яток О.О. Щеглова вважає прототипом кераміки волинцевської культури (Щеглова 1986; 1987).

Такі дослідники як В.О. Петрашенко, В.В. Седов, О.О. Щеглова, Р.В. Терпиловський, В.В. Приймак вбачають у прийшломому (сахнівському) населенні основу формування волинцевської культури. Зокрема, О.О. Щеглова та В.О. Петрашенко довели близькість керамічних форм типу Сахнівка та волинцевських і ранньороменських (Щеглова 1987а, с. 8—9; Петрашенко 1990). В.О. Петрашенко вбачала безперечну участь носіїв пеньківської культури (на сахнівській стадії) в генезі волинцевської, спираючись на матеріали правобережної частини Середнього Подніпров'я. Дослідниця підкреслювала, що сахнівські та волинцевські старожитності можна розглядати як один культурно-хронологічний тип, не відкидаючи можливості міграції в цей регіон носіїв волинцевської культури (Петрашенко 1990).

З думкою О.О. Щеглової про переселення частини сахнівського населення на Лівобережжя погоджується і Р.В. Терпиловський, що підтверджується матеріалами пам'яток Подесення — Роїще та Олександрівка 1 (Терпиловський 1990; Терпиловський, Щекун 1996, с. 41—42).

В.В. Приймак не відкидає, що у формуванні волинцевської культури брало участь місцеве пеньківське та колочинське, а також прийшлое сахнівське населення (Приймак 1994, с. 10—11; 2001/2002, с. 422). Дослідник вважає, що на Лівобережжя переселилася група сахнівського населення, яка асимілювала місцеві пеньківські та колочинські племена. Самі ж «сахнівці», ймовірно, були вихідцями з Подунав'я. Місьцеве населення також могло передати елементи своєї культури в нове явище — волинцевську. Однак не останню роль відіграла салтово-маяцька культура (там само, с. 444—445). В одній з останніх робіт В.В. Приймак для характеристики пам'яток волинцевського типу виділяє в них декілька «фацій», а саме пеньківсько-колочинську, сахнівську та битицьку (салтоїдну) (Приймак 2007, с. 46—52). Відтак, у різних районах поширення волинцевських старожитностей етнічні проце-

си відбувалися по-різному: на периферії — це взаємодія пеньківсько-колочинської «фації», на Битицькому городищі — сахнівської та салтоїдної. На підставі цього дослідник припускає етногенетичну міксацію слов'янських складових, а стосовно салтоїдної припускає асиміляцію, пов'язану з нечисленністю представників неслов'янського етносу (Приймак 2007, с. 52—53).

В.В. Седов зазначає, що пеньківська культура з часом змінилася пам'ятками типу Сахнівка (Седов 1995, с. 81). Для Дніпровського Лівобережжя рубежу VII—VIII ст. є дві культурні групи: лісостепові землі займало населення пеньківської культури (сахнівська стадія), а північніші райони — племена колочинської. За дослідником, близько рубежу століть розвиток цих культур був перерваний через вторгнення порівняно численного населення з Правобережжя. Міграція останнього також торкнулася і носіїв празької культури на правобережній частині Київського Подніпров'я. Місцеве населення було асимільоване прийшлими племенами та доповнило прибульців своїми культурними елементами. В результаті в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі склалася нова археологічна культура — волинцевська (там само, с. 186). Однак В.В. Седов також припускав, що вона виникла внаслідок міграції носіїв іменьківської культури на Лівобережжя на рубежі VII/VIII ст. (Седов 1994а, с. 315). Але ця точка зору була піддана критиці О.В. Сухобоковим та С.П. Юренко.

Н.М. Кравченко за матеріалами поселення Обухів 2 на підставі групування жителів VI—VII та VIII—IX ст. визначила спадковість між празько-пеньківським та волинцевським етапами існування поселення (Кравченко 1988, с. 131—133).

Натомість О.В. Григор'єв указує, що на формування волинцевських старожитностей Лівобережжя місцеві культури попередніх епох суттєво не вплинули, а архаїчні форми ліпної кераміки швидко зникли (Григор'єв 2000, с. 15).

В.В. Єнуков вважає, що у формуванні волинцевської (безперечно слов'янської) культури брали участь носії райковецької культури, які асимілювали розгромлені їх вторгненням племена пеньківської та колочинської культур. Ця міграція ілюструється такими пам'ятками як колочинські могильники Княжий і Лебязе I, де в пізніх похованнях виявлені горщики, що за профілем значно відрізняються від кераміки попередньої доби (Єнуков 2005, с. 46—47). Наступна хвиля переселенців принесла гончарний

посуд з вертикальними вінцями, витоки якого дослідник вбачає в іменьківських старожитностях. Вона потрапила на Дніпровське Лівобережжя через Хозарію, а наявність цієї кераміки вказує на межі території населення, яке сплачувало данину хозарам. Крім того, це підтверджується наявністю юртоподібних жител і салтівських речей. Появу іменьківського населення так далеко від своїх споконвічних місць проживання автор пояснює системою переселень народів, які часто застосовують імперії (там само, с. 48).

У той само час деякі дослідники припускають, що поява волинцевської культури була прямим наслідком повернення савірів (севірів) у Подніпров'я з Подунав'я в середині VIII ст. (Шевченко 2002, с. 169).

Таким чином, не дивлячись на певні розбіжності у поглядах щодо походження волинцевських пам'яток, в сучасній історіографії переважають погляди, що у формуванні цих старожитностей взяло участь прийшлое сахнівське населення. Аналіз археологічного матеріалу вказує, що суто пеньківський тип ліпної кераміки — біконічний посуд (Приходнюк 1998, с. 33) — не мав подальшого розвитку у волинцевській культурі (Смиленко, Юренко 1990, с. 279—285).

Гончарний посуд

Однією з найбільш дискусійних проблем є походження гончарного посуду волинцевської культури. Тому сприяє невідповідність горщиків волинцевського типу традиційному ліпному посуду слов'янських культур другої половини I тис. Основні напрями дискусії зводилися до з'ясування походження форм, орнаментациї, технології, етнічної належності гончарів і місця виробництва кераміки.

Волинцевська гончарна кераміка близька за технологічними ознаками до черняхівської. Однак дослідження останніх років показали, що черняхівський посуд пов'язаний виключно з ранніми комплексами пеньківської та колочинської культур (Терпиловский 1985, с. 95; Приходнюк 1998, с. 35).

Походження гончарного посуду. Погляди дослідників щодо походження посуду можна поділити на такі напрями: салтівське, іменьківське та місцеве. Переважає думка про салтівське походження волинцевського гончарного посуду, вперше висловлена Д.Т. Березовцем і підтримана Є.О. Горюновим, О.В. Сухобоковим і С.П. Юренко.

Д.Т. Березовець вважав, що гончарна кераміка з високими вертикальними вінцями не-

місцевого виробництва. На епонімному поселенні вона становила лише 5,0 % (Березовець 1965). Натомість С.О. Плетньова вважала, що посуд волинцевського типу виник під впливом салтівського гончарного ремесла, що простежується за технологією виготовлення кераміки (Плетнева 1962, с. 91, 93). На думку Є.О. Горюнова, гончарна кераміка — єдине, що поєднує волинцевські старожитності з алано-болгарським світом (Горюнов 1975, с. 8).

На те звертав увагу і О.В. Сухобоков, який вважав, що гончарна кераміка пов'язана з аланськими старожитностями, і вона може вказувати на їхню роль у формуванні волинцевської культури (Сухобоков 1992, с. 35). Дослідник зазначив, що ні технологічно, ні за формами такий посуд не має ліпних прототипів у слов'янському середовищі (Сухобоков 1999, с. 25). С.П. Юренко вважає, що гончарний посуд волинцевської культури виник під впливом салтівської, хоча інші елементи побуту вказують на слов'янську її належність (Юренко 1982, с. 108—109).

Іменьківське походження волинцевського посуду обстоювали В.В. Седов (Седов 1994, с. 53; 1995, с. 193) і О.О. Щеглова (Щеглова 1987а, с. 10). Їх підтримав В.В. Єнуков, хоча вважає, що кераміку виробляли на Битицькому городищі, про що свідчить факт зменшення її кількості з віддаленням від городища (Єнуков 2005, с. 48).

Останнім часом висловлена точка зору, що в салтівській культурі були групи населення з Поволжя та Південного Уралу (Михеев 1985, с. 156—157; Баранов 1990, с. 142—143). Це, на думку В.В. Приймака, може підтвердити наявність прототипів гончарним виробам волинцевської культури в Поволжі (Приймак 2001/2002, с. 443). Він також додає, що прототипом міг бути кушнаренківський або новинківський керамічний комплекс (Приймак 2007, с. 48). Крім того, в Поволжі простежується багатівкова традиція виробництва ліпної та гончарної кераміки з високими вертикальними вінцями (Хлебникова 1981; 1984, с. 34, 67, 108, 166, 179).

Слов'янське походження волинцевського гончарного посуду не виключає В.В. Майко. Зокрема, прототипи прямих вінець дослідник вбачає у певних типах празької кераміки, в так зв. «закритих» формах. Еволюція, на думку дослідника, йшла в напрямі збільшення прямих вінець і, вірогідно, крутизни плічок, що сприяло появі конусоподібних форм, хоча вчений не виключає і інших прототипів прямих вінець (Майко 1994, с. 141).

М.І. Артамонов, згідно зі своєю концепцією слов'янського етногенезу, і форми, і техноло-

гію, і орнаментацию виробів волинцевського гончарства вважав безпосередньою спадщиною пастирсько-пеньківської культури, яку він пов'язував зі світом кочовиків (Артамонов 1990, с. 277, 280).

Як бачимо, в розв'язанні проблеми походження гончарного посуду волинцевського типу дослідники не звертали уваги на наявність у комплексах Пастирського городища гончарного посуду з лискованим і врізним орнаментом. У той же час простежується певна подібність за формами та орнаментациєю між пастирською та волинцевською гончарною керамікою, на що звертав увагу Д.Т. Березовець (Березовець 1965, с. 49). Поясненням цього може бути факт перебування слов'янського племені сіверів у Подунав'ї (Седов 1995, рис. 49). Можливо, витоки волинцевської гончарної кераміки слід шукати саме в провінційно-візантійському гончарстві.

Проблема центрів виробництва посуду. Є кілька точок зору щодо центрів виробництва посуду. Головна проблема полягає в тому, що слідів виробництва гончарного посуду не зафіксовано. Лише на чотирьох поселеннях виявлені скупчення глини, яку могли використовувати для виготовлення посуду.

Переважає більшість дослідників вважала таким осередком Битицьке городище. Зокрема, Д.Т. Березовець висловлювався на користь того, що горщики волинцевського типу виготовляли салтівські майстри Битиці для верхівки слов'янського суспільства (Березовець 1965, с. 57). Тож припинення побутування кераміки волинцевського типу дослідник пов'язав із занепадом городища.

О.О. Щеглова вважає, що виробничі центри розміщувалися у верхів'ях Псла, поблизу Битицького городища (Щеглова 1986, с. 22; 1991, с. 47), а, враховуючи значний відсоток гончарної кераміки на Битиці, вважає її виробами саме місцевих майстрів (Щеглова 1987а, с. 10). Дослідники Битицького городища дійшли висновку, що серед його жителів були ковалі та гончарі (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 104), але слідів виробництва кераміки на городищі не зафіксовано. Тож висловлено припущення, що майстерні мали розміщуватися на його околицях, у верхів'ях Псла (Обломский 2005, с. 13).

О.В. Сухобоков висловлювався на користь виникнення гончарної традиції волинцевської культури завдяки діяльності гончарів на Битиці (Сухобоков, Юренко 1990, с. 92). Його підтримують В.В. Приймак і Л.І. Белінська (Приймак, Белінская 1989). Аналогічної точки зору

дотримувалися О.В. Григор'єв та В.О. Петрашенко (Григор'єв 1988, с. 68; Петрашенко 1989, с. 43).

Але частина дослідників припускає, що виробництво могло зосереджуватися на волинцевських поселеннях. С.О. Плетньова вважала, що волинцевське гончарне виробництво було налагоджене на слов'янських поселеннях, звідки посуд потрапляв до «салтівців» (Плетнева 1962, с. 91, 93).

С.П. Юренко зазначає, що виробництво гончарної кераміки відбувалося на таких поселеннях як Волинцеве, Сосниця, Опішня, де зафіксовані запаси глини, а гончарство волинцевської культури відповідало смакам і традиціям місцевих гончарів. Споживачами гончарної продукції могли бути різні етнічні групи, що населяли Дніпровське Лівобережжя у той період (Юренко 1982, с. 145—146). В.О. Петрашенко теж вважала, що волинцевський гончарний посуд виготовляли на кожному поселенні (Петрашенко 1992, с. 60).

Н.М. Кравченко згадує про групу жител з господарськими будівлями в центрі поселення Обухів 2, пов'язаних з гончарним виробництвом (Кравченко 1988, с. 133). Однак точніших відомостей щодо цього немає.

Етнічна належність гончарів. Стосовно цього погляди вчених розділилися на два: алано-болгарську та слов'янську.

С.О. Плетньова припускала, що майстри, які виготовляли волинцевську гончарну кераміку, могли бути вихідцями з салтівського середовища (Плетнева 1962, с. 91, 93). Інші дослідники вважають гончарів вихідцями з алано-сарматського чи алано-болгарського середовища (Горюнов 1975, с. 3, 9; Седов 1982, с. 137—138; Щеглова 1991, с. 47; Петрашенко 1992, с. 38—39). На думку В.О. Петрашенко, пастирсько-волинцевський посуд виготовляли, імітуючи традиції слов'янського гончарства та для його потреб (Петрашенко 1992, с. 38).

Іншу точку зору щодо належності гончарів обстоював, зокрема, П.М. Третьяков, який вважав виробниками специфічних горщиків волинцевського типу вихідців зі слов'янського середовища, які виготовляли посуд на тери-

торії салтівської культури (Третьяков 1982, с. 133).

Отже, у вивченні гончарного посуду волинцевського типу прослідковується тенденція до розгляду його окремо від типово слов'янського та гончарних осередків попереднього часу (Пастирське городище та балка Канцерка), а погляди вчених відзначаються розмаїттям.

Як бачимо, волинцевські старожитності були предметом вивчення цілої плеяди археологів-славистів, котрі сформуливали основні погляди на них.

Думки дослідників стосовно хронології неоднозначні: одні датують їх серединою/другою половиною VII — другою половиною VIII ст., інші — VIII—IX ст. Відповідно до сучасних уявлень, більшість дослідників схиляється до датування їх VIII — початком IX ст., хоча не виключаються розбіжності в хронології, спричинені регіональною специфікою пам'яток.

Стосовно етнічної належності, то слов'янське походження волинцевських старожитностей сумнівів не викликає, однак наголошується на значних іноетнічних впливах, котрі й визначили специфічні риси цих пам'яток.

Більш різноманітними є погляди дослідників на питання генези волинцевських пам'яток. Їх витоки пов'язують з проникненням груп населення з територій на захід від Дніпра. Водночас лишається не до кінця з'ясованим місце в цьому процесі слов'янських племен Лівобережжя Дніпра.

Дискусійним лишається питання походження гончарного посуду, поява якого пов'язується з салтівською, іменківською або ж місцевою слов'янською традицією. Проблемним є й питання щодо центрів виготовлення цього посуду, що ускладнюється відсутністю слідів його виробництва.

Таким чином, не дивлячись на значні успіхи у вивченні слов'янських ранньосередньовічних культур, місце та роль волинцевських старожитностей в історії східного слов'янства остаточно не з'ясовані. Цьому не сприяє і рівень введення до наукового обігу матеріалів з еталонних пам'яток, повна публікація яких, звісно, допомогала б вирішенню певних спірних питань.

Артамонов М.И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья // Доклады Географического общества СССР. — 1970. — 15. — С. 3—37.

Артамонов М.И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3. — С. 271—290.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтовско-маяцкая культура). — К., 1990.

Березовец Д.Т. Археологические памятники летописных северян // КСИА. — 1953. — 2. — С. 25—26.

- Березовец Д.Т.* О датировке черняховской культуры // СА. — 1963. — № 3. — С. 97—111.
- Березовец Д.Т.* Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — 19. — С. 47—67.
- Березовец Д.Т.* Новые раскопки в с. Волынцево // АИУ 1965—1966. — 1967. — 1. — С. 167—169.
- Березовец Д.Т.* Сіверяни (перед утворенням Київської держави). Рукопис дис. ... канд. істор. наук. — К., 1969.
- Беспальчев В.Ф.* Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губернии // Тр. 14 АС. — 1911. — С. 214—215.
- Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. — К., 1968.
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А.* Хронология начальных фаз памятников волынцевского круга // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 133—136 — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — 3).
- Горюнов Е.А.* О памятниках волынцевского типа // КСИА. — 1975. — 14. — С. 4—10.
- Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Ленинград, 1981.
- Григорьев А.В.* О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 65—74.
- Григорьев А.В.* Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000 (Тр. ТАЭ. — 2.).
- Григорьев А.В.* О финальном этапе волынцевских древностей // Стародавній Искоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 23—25.
- Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005.
- Комар А.В., Стрельник М.А.* «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 143—164.
- Кравченко Н.М.* Исследования славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74—92.
- Кравченко Н.М.* К изучению восточнославянской общины (по материалам археологических исследований в Среднем Поднепровье) // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 126—134.
- Крыганов А.В.* Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Липкинг Ю.А.* Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Ленинград, 1974. — С. 136—152.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. — М., 1958 (МИА. — 74).
- Ляпушкин И.И.* К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1959. — XXIX/XXX. — С. 58—83.
- Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — 104).
- Ляпушкин И.И.* Славянские памятники Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — М., 1968 (МИА. — 152).
- Майко В.В.* Про технологію гончарних горщиків волинцевського типу // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 134—145.
- Макаренко Н.Е.* Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. — 1907. — 22. — С. 38—90.
- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Обломский А.М.* Гончарные центры на территории Восточноевропейской лесостепи в V—VIII вв. н. э. // Днепродонское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 13—19.
- Персов Н.Е.* Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого // Вестник МГУ. Серия 8. История. — 1991. — 4. — С. 77—86.
- Петрашенко В.О.* Волинцевська культура на Правобережжі Подніпров'я (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—43.
- Петрашенко В.А.* Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. Мат-лы истор.-археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — К., 1990. — С. 47—50.
- Петрашенко В.О.* Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Плетнева С.А.* О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами // СА. — 1962. — № 1. — С. 83—94.
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Приймак В.В.* Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — початку XI ст. — Суми, 1994.
- Приймак В.В.* Некоторые дискуссионные вопросы изучения волынцевских памятников междуречья Средней Десны и Средней Ворсклы // Stratum plus. — 2001/2002. — № 5. — С. 438—447.
- Приймак В.В.* Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. — Полтава, 2007.
- Приймак В.В., Белинская Л.И.* Охранные раскопки археологических памятников конца I — начала II тысячелетия на Сумщине // ОИПАП: Второй областной научно-практический семинар. — Полтава, 1989. — С. 64—66.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М.* Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.

- Седов В.В. Очерки по археологии славян. — М., 1994.
- Седов В.В. Славяне в древности. — М., 1994а.
- Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995.
- Смиленко А.Т., Юренко С.П. Керамика // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 279—290.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975.
- Сухобоков О.В. Украинское Днепровское Левобережье в VII—XIII вв. // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 307—313.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Сухобоков О.В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — 2003. — № 1. — С. 85—93.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 124—142.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Керамический комплекс Опощнянского городища (вторая половина VIII в. н. э.) // АИП. — Полтава, 1990. — С. 87—95.
- Терпиловский Р.В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 93—98.
- Терпиловский Р.В. Поселение I тысячелетия н. э. у с. Ровище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 45—74.
- Терпиловський Р.В., Шекун А.В. Олександрівка 1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.
- Тихомиров Н.А. Княжинский и Лебяжинский могильники // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 134—161.
- Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. — М., 1982.
- Хлебникова Т.А. Керамика болгар Поволжья VIII — начала X вв. (этнокультурные группы и их истоки) // Плиска-Преслава, 1981. — Т. 2. — С. 146—159.
- Хлебникова Т.А. Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения. — М., 1984.
- Шевченко Ю.Ю. В зоне славянского этногенеза: Палеодемоэкология Низовий Десны в I тысячелетии нашей эры. — СПб., 2002.
- Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волинцевского типа // КСИА. — 1986. — 187. — С. 15—23.
- Щеглова О.А. Волинцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. — 1987. — 190. — С. 43—48.
- Щеглова О.А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII вв.). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ленинград, 1987а.
- Щеглова О.А. Салтовские вещи на памятниках волинцевского типа // Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987б. — С. 77—85.
- Щеглова О.А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII вв.: причины смены культур // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. — СПб., 1991. — С. 42—50.
- Щеглова О.А. Термин «памятники волинцевского типа» // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 130—131. (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — 3).
- Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (Волинцевская культура). Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1982.
- Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (Волинцевская культура). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — 45. — С. 34—46.
- Юренко С.П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 116—125.
- Юренко С.П. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура) // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 244—251.

Надійшла 12.01.2012

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ВОЛЫНЦЕВСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ

Волынцевские древности в разное время были предметом изучения целой плеяды археологов (Д.Т. Березовец, И.И. Ляпушкин, С.П. Юренко, О.В. Сухобоков, Е.А. Горюнов, А.В. Григорьев, О.А. Щеглова, Н.М. Кравченко, В.А. Петрашенко, В.В. Приймак и др.), которыми и сформулированы основные взгляды на эти памятники. В историографии нашли отражение вопросы, касающиеся хронологии, возникновения, этнического состава волынцевских древностей, а также происхождения гончарной посуды.

Хронология древностей стала своего рода «камнем преткновения». Взгляды исследователей относительно этого разделились: одни датируют их серединой/второй половиной VII — второй половиной VIII вв., другие — VIII—IX вв. Соответственно современным представлениям, большинство исследователей склонны датировать их VIII — началом IX вв., не исключая существования хронологических разногласий, связанных с региональной спецификой этих древностей.

Относительно этнической принадлежности фактически все исследователи считают волынцевскую культуру славянской, но со значительными иноэтническими влияниями, которые и определили специфические черты ее памятников. Таковые прослеживаются в материалах Битицкого городища, в котором ряд исследователей видит форпост Хазарского каганата, а также в значительном распространении салтовских импортов.

Более разнообразными являются взгляды исследователей на вопрос о происхождении волынцевских древностей. На сегодня его связывают с проникновением групп населения с территории на запад от Днепра. В то же время остается не совсем ясной роль в этом процессе местных славянских племен Левобережья Днепра.

Дискуссионным остается и вопрос о происхождении гончарной посуды и центрах ее производства. Появление этой керамики связывается с салтовской, именьковской или же местной славянской традициями. Ситуация с определением центров изготовления еще более сложная из-за отсутствия следов гончарного производства.

Не смотря на значительные успехи в исследовании раннесредневековых славянских культур, место и роль волынцевских древностей в истории восточного славянства остаются не до конца выясненными. Решению этих проблем мешает, в частности, слабое введение в научный оборот материалов эталонных памятников, как Волынцевское поселение и могильник, Битицкое городище. Возможно, ряд противоречий во взглядах поможет устранить полная публикация материалов этих памятников.

Ya.V. Volodarets-Urbanovych, Yu.O. Puholovok.

TO THE HISTORY OF STUDY OF VOLYNTSEVE ANTIQUITIES

Volyntseve antiquities in various periods were the subject for study of a group of outstanding archaeologists (D.T. Berezovets, I.I. Liapushkin, S.P. Yurenko, O.V. Sukhobokov, Ye.A. Goriunov, A.V. Grigoriev, O.A. Shcheglova, N.M. Kravchenko, V.O. Petrashenko, V.V. Pryimak, and others) who formed the main views on these monuments. Issues related to the chronology, rise, and ethnic structure of Volyntseve antiquities, as well as to the origin of the wheel-made pottery have been reflected in the historiography.

Chronology of the antiquities became a kind of the crunch. The researchers' views divided into two main groups. The first ones dated the monuments by the period from the middle/second half of the 7th c. to the second half of the 8th c. The other dated them by the 8th and the 9th c. According to the contemporary conceptions, the majority of scholars are disposed to date them by the 8th c. and the beginning of the 9th c. not excluding the chronological discrepancies related with the regional peculiarities of these antiquities.

Concerning the ethnic attribution, actually all the researchers regard it as Slavonic, though with significant influences of other ethnic groups which determined specific features of these monuments. Such are traced in the materials of Bytytsya hill-fort, which is viewed by some scholars as an outpost of Khazar Kaghannate, as well as in significant spread of Saltivska culture imports.

More diverse are the researchers' views on the issue of Volyntseve antiquities origin. Today, it is being linked with penetration of population groups from the territory to the west from the Dnipro River. At the same time, the role of the local Slavonic tribes of the left bank of the Dnipro River is not quite clear in this process.

Also, the issue of then origin of wheel-made pottery and its production centres remains disputable. Rise of this ceramics is related to Saltivska culture, Imenkivska culture, or local Slavonic tradition. Situation with the determination of production centres is more complicated due to the lack of traces of pottery making.

Despite the significant success in the research of the Early Mediaeval Slavonic cultures, the place and the role of Volyntseve antiquities in the history of Eastern Slavonic world remains not finally ascertained. The fact that materials from sample sites, such as Volyntseve settlement and burial ground, and Bytytsya hill-fort are hardly presented to the scientific circulation does not contribute to resolution of these problems. Perhaps, a full publication of materials from these sites can resolve a series of contradictions in conceptions.